

B. STUNDŽIA

ENDZELYNO DĒSNIO STATISTINĒ ANALIZĒ:
DAIKTAVARDIS IR BŪDVARDIS

0. J. Endzelyns suformulavo ir 1899 m. paskelbė gerai žinomą baltistams ir indoeuropeistams dėsni (vėliau tiesiog ir vadinamą Endzelyno dėsniu) apie latvių ir lietuvių kalbų priegaidžių santykį¹. Šio dėsni esmę trumpai galima nusakyti taip: bendrašakniuose žodžiuose latvių kalbos krintančiąją (la. *krītošā*) priegaidę lietuvių kalboje atitinka cirkumfleksas (tvirtagalė); latvių tęstinę (la. *stieptā*) – lietuvių šakninio kirčiavimo (*barytona*, 1 a. p.²) akūtas; latvių laužtinę (la. *lauztā*) – lietuvių kilnojamojo kirčio (*oxytona*, 3 a. p.) akūtas (tvirtapradė priegaidė). Taigi lietuvių kalbos žodžių kylantį priegaidėjimą latvių kalboje atitinka krintantis ir atvirkščiai.

Išeities taškas J. Endzelynui buvo latvių kalbos tarmės su trimis priegaidėmis, o dviejų priegaidžių sistema jo laikoma naujesne. Lietuvių kalbos faktai lyginimui imti daugiausia iš F. Kuršaičio gramatikos.

Dėsnis, vėliau dar šiek tiek papildytas naujais faktais³, baltistikoje įsitvirtino, o bene vienintelis J. Plakis, bandęs juo abejoti⁴, buvo griežtai K. Būgos sukritikuotas⁵.

0.1. Nėra reikalo plačiai aiškinti, kokia didžiulė šio dėsni reikšmė baltų istorinei akcentuacijai. Užtenka tik pasakyti, kad žodžių su akūtu pirmų kirčiavimas nustatomas daugiausia remiantis latvių kalbos atitikmenų priegaide, ypač kai lietuvių kalbos faktai indiferentiški (pavyzdžiui, veiksmažodžio sistemoje). Turint visa tai galvoje, ypač aktualu suregistruoti ir aptarti visus latvių ir lietuvių kalbų atitikmenis, susijusius su šiuo dėsniu. Verifikuoti šį dėsni statistiškai būtina dėl to, kad 1)

¹ Endzelin J. Über den Lettischen Silbenakzent. – BB, 1899, Bd. 25, S. 259–274 (= Endzelīns J. Darbu izlase. – Rīga, 1971, s. 1, 117.–132. lpp.).

² Čia ir toliau *a. p.* = akcentinė paradigma (kirčiuotė).

³ Endzelin J. Les intonations lettones. – RESI, 1922, v. 2, fasc. 1–2, p. 56–68 (= Endzelīns J. Darbu izlase. S. 3, D. 1, 160–172. lpp.).

⁴ Plākis J. Daži attīstības puosmi latviešu un leišu akcenta vēsturē. – Rīga, 1923.

⁵ Būga K. RR III 705–713. Šiek tiek nuosaikiau J. Plakio teoriją yra aptaręs P. Skardžius, žr. Skardžius P. Daukšos akcentologija (toliau DA). – K., 1935, p. 16–21. Šio straipsnio apimtis neleidžia paanalizuoti J. Plakio koncepciją, teigiančią, kad senesnę kirčio vietą rōdanti ne latvių, bet lietuvių kalba.

pats Endzelynas visų faktų nėra aptaręs; 2) pastaruoju metu susikaupė daug naujų duomenų (ypač apie lietuvių kalbos kirčiavimą), kurių Endzelynas negalėjo žinoti⁶.

0.2. Dėl ribotos straipsnio apimties čia bus apžvelgti tik daiktavardžiai bei daiktavardiškieji skaitvardžiai ir būdvardžiai. Latvių kalbos faktai išrinkti iš Miūlenbacho-Endzelyno žodyno (ME) ir jo papildymų (EH), lietuvių kalbos – iš „Lietuvių kalbos žodyno“ (1–12 t.) bei daugmaž visų svarbesnių spausdintų ir rankraštinių šaltinių⁷. Analizuojami tik giminiškų žodžių visiškai abiejų kalbų atitikmenys: žiūrėta, kad sutaptų ir šaknis, ir kamienas⁸, taigi atsisakyta tokių porų, kaip la. *du̯mbla* : lie. *du̯mblas*, la. *jāusma* : lie. *jaūsma*, la. *mārks* : lie. *marka*, la. *ūogle* : lie. *ānglis* ir kt. Kreiptas dėmesys į nagrinėjamų žodžių šaknies priegaides, paliekant nuošaly darinių priesagų ir priešdėlių kirčiavimo aptarimą (šitai palyginti išsamiai padaryta minėtuose ir kituose Endzelyno darbuose).

0.3. Pagrindinis šio straipsnio tikslas – sudaryti bazę kuo išsamesnei diachroninei akcentologinei analizei leksikos, susijusios su minimu Endzelyno dėsniu. Savaimė suprantama, čia pateikti vardažodžių sąrašai nėra ir turbūt negali būti baigtiniai – vienas kitas atitikmuo galėjo praslysti pro akis, o išsamiau patyrinėjus, ypač tarmių leksiką, tų atitikmenų, be abejo, ir daugiau atsirastų. Tačiau visiškai pakanka ir straipsnyje aptartų faktų, kad susidarytume vaizdą apie atskirų šio dėsniu dalių kiekybinius santykius, kad galėtume užčiuopti problemiškas dėsniu vietas ir numatyti diachroninių jo tyrinėjimų strategiją.

Nėra visiškai išsamūs ir straipsnyje pateikti lietuvių kalbos tarmių faktai: visų pirma čia atsisakyta geografinio aspekto (specialaus tyrinėjimo reikalaujanti tema), antra – be abejonės, liko ir neįtrauktų į analizę kirčiavimo variantų; vis dėlto pagrindiniai akcentinio varijavimo tipai, ypač svarbūs šiam dėsniui, autorius įsitikinimu, pakankamai išryškinti.

1.0. Pirmiausia paanalizuokime žodžius, latvių kalboje turinčius krintančiąją priegaidę. Tokių daiktavardžių rasta 91 (išskyrus vieną, visi dviskiemeniai), būdvardžių – 20.

⁶ Dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo preliminariniai duomenys (dėsniu aspektu) pateikti: Стунджа Б. Латышские слоговые акценты и акцентуационные парадигмы литовского языка. – В кн.: Актуальные проблемы развития научных исследований молодых ученых и специалистов ВГУ: тезисы докладов. Вильнюс, 1980, с. 170–172.

⁷ Svarbesniųjų sąrašą žr. Stundžia B. Lietuvių kalbos dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo variantai. – Kalbotyra, 1984, t. 35 (1), p. 91–92.

⁸ Kamieno skirtumai kartais gali būti susiję su šaknies priegaidžių skirtumais, plg. lie. *kra̯ntas* ir *kránta*, *gu̯mbas* ir *gumba* (daugiau pavyzdžių žr. Būga RR II 395 t.). Be to, dviejų (ar daugiau) morfemų sutapimas padidina atitikmenų tikslumą, rodo didesnę jų artimumą, plg. Трубачев О. Н. О составе праславянского словаря (Проблемы и задачи.) – В кн.: Славянское языкознание. V Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. М., 1963, с. 165–167.

1.1. Daiktavardžiai. Iš 90 dviskiemenių žodžių 64 lietuvių kalboje turi circumfleksą, taigi atitinka dėsni. Pusė (32) šių daiktavardžių yra ketvirtosios kirčiuotės (4 a. p.): *àlga* : *algà*⁹; *àrds*, ppr. pl. *àrdi* : *ařdas*, pl. *ardaĩ*; *àuss* : *ausis*; *àustra* : *auštrà*¹⁰ 'aušra'; *ciems* : *kiėmas*; *dàrzs* : *dařžas*; *diena* : *dienà*; *dievs* : *diėvas*; *dràugs* : *draūgas*¹¹; *grida* : *grindà*; *kàrta* : *kartà* 'sluoksnis, eilė'; *lùoks* : *lañkas*; *màiss* : *maišas*¹²; *dzimts* : *gimtis*; *sniegs* : *sniėgas*; *miesa* : *mensà*, *mešà* (plg. *mèsà* 4); *pirts* : *pirtis*; *pieci* : *penki*¹³; *pùrvs* : *puřvas*; *siens* : *šiėnas*; *spàrns* : *spařnas*; *spėks* : *spėkas* (plg. *spėkà* 4, pl. *spėkos* 2); *tàuta*¹⁴ : *tautà*; *tiesa* : *tiesà*; *ùosa* : *qsà*; *vàle* : *volė*; *vàrds* : *vařdas*; *vilks* : *vilkas*¹⁵; *viešņa* : *viešnià*; *zime* : *žymė*; *ziema* : *žiemà*; *zùoss* : *žqsis*.

1.1.1. Dalis (14) daiktavardžių lietuvių kalboje manifestuoja 2 a. p.: *àuts* : *aūtas*; *cirvis* : *kiřvis*; *gūlbis* : *gulbis* (plg. *gulbė* 2, 4); *làucis* 'gyvulys su balta dėme kaktoje' : *laūkis*¹⁶; *miets* : *miėtas*; *nàrstis* : *nařštas*; *pàuts* : *paūtas* 'kiaušinis'¹⁷; *plàuši* : *plaūčiai*; *pràts* : *prōtas*; *rùoka* : *rankà*¹⁸; *sliexnis* : *sleñksnis* 'slenkstis'; *škiets* : *skiėtas*; *vàrti* : *vařtai*; *vieta* : *vietà*.

1.1.2. Penktadalis (18) daiktavardžių vienose tarmėse turi 2 a. p., kitose – 4 a. p.¹⁹: *àlksnis* (plg. *elksnis*) : *aļksnis*, *alksnys*; *bàlss* : *baļsas*; *biedrs* : *beñdras*; *iesms* : *iėšmas*; *kàrkls* : *kařklas*; *krùts* : *krūtis*; *licis* : *liñkis*²⁰; *piesta* : *piestà* (plg. *piėstas* 2, 4); *riks* : *rỹkas*; *simts* : *šiñtas*; *sniegs* : *sniėgas*; *svàrks* : *švařkas*; *tikls* :

⁹ Čia ir toliau pirmasis poros narys – latvių kalbos žodis, antrasis – lietuvių. Po lietuvių kalbos pavyzdžių skaitmuo (skaitmenys) rodo akcentinę paradigmą (paradigmas), pvz., *ánglis* 4, 2, 1 = *anglis* 4, *añglis* 2, *ánglis* 1.

¹⁰ La. *aūstra* (: *àust* 'aušti') testinė priegaidė laikytina metatoninės kilmės; lie. *aušrà* tarmėse (pvz., žemaičių) gali būti ir 2 a. p.

¹¹ Lie. *dràugas* 1, pasitaikantis šnektose netoli Latvijos sienos (pvz., Pasvalio raj.), aiškintinas latvių kalbos įtaka.

¹² F. Kuršaičio *máišas* greičiausiai yra naujadaras pagal *máiša* (plg. *máišė*), žr. Būga K. RR II 395.

¹³ La. užfiksuota ir *piėci*.

¹⁴ La. užfiksuota ir *taūta*.

¹⁵ Frazėologiniuose junginiuose tarmėse retkarčiais pasitaiko ir 2 a. p., pvz., *nėš tave vilkai* Trgn, bet tokį kirčiavimą gali sąlygoti frazės ritminiai ypatumai, – tada čia reikia suponuoti kirčio atitraukimą.

¹⁶ Reikšmė 'Fulica atra' šis lie. žodis gali būti ir 2, ir 4 a. p. (*laūkis*, *laukys*).

¹⁷ Reikšmė 'kiaušeliai' (pl.) užfiksuota ir lie. *páutai* Slnt.

¹⁸ Zieteloje ir Rodūnioje užrašyta lie. *rankà* 4 kitur, rodos, nežinoma.

¹⁹ Abi kirčiuotės gali pasitaikyti ir toje pačioje tarmėje, tačiau tokiu atveju skirtingas kirčiavimas neretai būna susijęs su tam tikrais formos ar ypač reikšmės skirtumais, pavyzdžiui, vienaskaita manifestuoja 4 a. p., daugiskaita – 2 a. p. (arba atvirkščiai), 2 a. p. forma reiškia galimus skaičiuoti daiktus etc., 4 a. p. forma – neskaičiuojamus (žr. toliau straipsnį).

²⁰ Formas lie. *linkis* 1 (: *liñkti*, *leñkti*) bei la. *velce* = lie. *vėlkė* (: la. *vilkt*, lie. *vilkti*), remiantis pamatinių žodžių priegaide, reiktų laikyti antrinėmis (metatoninės kilmės).

tiņklas; vēlce (ir *veļce*) : *veļkē* (ir *vēlkē*)²⁰; *vērsis* : *veřšis, veršys*; *virve* : *viřvē*; *virsus* : *viřšus*; *zūobs* : *žaņbas*.

1.1.3. Tik 8 daiktavardžiai iš esmės prieštaraui, kadangi lietuvių kalboje manifestuojami akūtu (1 ar 3 a. p.): *bērnas* : *bėrnas* 3; *kàsis* : *kóšis* 1 ‘kablųs’²¹; *ļaudis* : *liāudis* 1²²; *ļuns* : *liūnas* 1; *màila* (plg. *màile, maile, maīle*) : *māila* 1 (plg. *maīlius* 2, *māilis* 1); *sluoka* : *slánka* 1 ‘toks paukštis (*Scolopax rusticula*)’; *tàuki* : *taukai* 3; *kùoks* : *kúokas* 1.

1.1.4. Likusių daiktavardžių (8) akcentinė paradigma – ypač lietuvių kalboje – labai įvairuoja (vienas iš variantų būtinai turi cirkumfleksą): *gàiss* : *gaīsas* 4, *gāissas* 1 (plg. *vienu gāisu* ‘be pertraukos, tuo pradėjimu’); *grizte* : *grīžtē* 2, 4, *grīžtē* 1; *kàudze* : *káūgē* 1, 2; *kviesis* : *kvietys* 4, 3; *màita* : *māitā* 4, 1; *mīezis* : *mīēžis* 2, 1, *mīēžys* 4, 3; *smilts* : *smiltis* 4, 1, 3; *vāga* : *vógā* 1, 2 ‘svarstyklės’. Keleto (5) žodžių a. p. varijuoja latvių kalboje (*dvīnis, dvīnis, dvīnis* : *dvynys* 4; *gūrnas, guřns, guřns* : *guřnas* 4; *māļks, maļks* ir *māļka, maļka* : *maļkas* 4 ir *malkā* 2; *mīeles, miēles* : *mīēlēs* 4; *tāļka, taļka* : *talkā* 4), penkių – abiejose kalbose (*birze, biřze, biřze* : *biřžē* 2, 4, *biřžē* 1; *dūobe, duōbe* : *duobē* 4, 3; *dzīle, dzīle* : *gylē* 4, 2; *tāure, taūre* : *taurē* 4, 2; *tvāiks, tvaīks* : *tvāikas* 4, 1 (plg. *tvāika* 1).

Iš triskiemenių daiktavardžių krintančiąją priegaidę turi tik la. *mēļmeņi*, bet pirminį kirčiavimą greičiausiai rodo *mēļmeņi* : lie. *mēļmenys* 3^a.

1.2. Būdvardžiai. Didžioji dalis (iš 20–13) atitinka dėsni (lietuvių kalbos atitikmenys beveik išimtinai ketvirtosios kirčiuotės): *drūoss* : *drāsūs* 4, 2; *ēřds* : *erdūs* (plg. *erdvūs, eřdvas*); *ēřts*²³ : *eřtas, ertūs*; *ļiks* : *linkūs*; *ļieks* : *liēkas*; *sāuss* : *saūsas*; *šķēřss* : *skeřsas*; *šķībs* : *skỹbas*; *strāujš* : *straūjas* (plg. *sraūjas* 4); *silts* : *šīļtas*; *šāurs* : *siaūras*; *tiēšs* : *tiēsūs* 4, 2; *zēļts* : dial. *želťas*. Likusių 7 būdvardžių kirčiavimas arba lietuvių (dažniau), arba latvių kalboje varijuoja: *dzimts* : *giņtas* 4, *gimtas* 3 (: *gimti, giņti*); *ļāuks* : *laūkas* 4, *lāukas*²⁴; *ļēns* : *lēnas* 3, *lēnas* 4; *ļiksms, liķsms* : *liņksmas*; *rāibs* : *rāibas* 3, *raības* 4; *skāists, skaists* : *skaistūs* 4, 3, *skaistus* 1; *svēiks, sveīks* : *sveīkas* 4 (DP ir *svēikas*²⁵).

2.0. Visiškų atitikmenų su tęstine priegaide rasta 152 (121 daiktavardis ir 31 būdvardis).

2.1. Daiktavardžiai. Didžioji dalis – dviskiemeniai (110), iš kurių be jokios abejonės dėsniui paklūsta tik mažiau negu pusė (48): *baņba* : *bāmba*²⁶; *bāba* : *bóba*;

²¹ ME II 203 pateikta forma *košys* LKŽ neužfiksuota.

²² Latvių kalboje žinoma ir *ļāudis*, žr. EH I 769.

²³ La. *ēřts*, jeigu jo ryšys su pamatiniu žodžiu *ēřst*, ‘perskirti, išskirti, atskirti’ yra teisingas (žr. ME I 576), laikytinas antriniu (be to, plg. *ēřds*).

²⁴ Kirčiuotė LKŽ VII 178 nepažymėta.

²⁵ Abejotinas P. Skardžiaus bandymas šį kirčiavimo faktą, užfiksuotą net 3 kartus, laikyti spaudos klaida (žr. DA 151).

²⁶ Iš Vilkyškių (Šilutės r.) užfiksuota ir *bambā* 4 (LKŽ I² 628).

bėris : *bėris*²⁷; *buřta* (*buřtas kuoks*) : *būrta* (plg. *būrtas*); *daľba* (plg. *daľbs, daľbis*) : *dálba*; *deľna* : *délna* (bet plg. *délnas* 3); *dūmi* : *dūmai*; *duōna* : *dúona*; *dzėrve* : *gėrvė*; *dziřnas* (plg. *dziřnavas, dziřnus*) : *girn̄os*, sg. *girn̄a*; *guĹba* : *gumba* (bet *guĹbs* : *guĹbas*); *ėrce* : *ėrkė*; *jaūja* : *jáuja* (plg. *jáujas, jáujis*); *jūra* (plg. *jūra*) : *jūra*; *kāja* : *kója*; *kārpa* : *kárpa*; *kārts* : *kártis*; *krūms* (EH I 662 ir *krūms*) : *krūmas*; *kuřpe* : *kūrpe*; *kūja* : *kūja* (plg. *kūjis*); *lūpa* : *lūpa*; *liėpa* : *liėpa*; *miľti* : *miľtai*; *māsa* : *móša*; *māte* : *mótė*; *nīts*, ppr. pl. *nītis* : *nýtys*; *uōss* : *úosis*; *peľce* : *pėlkė*; *piėns* : *piėnas*²⁸; *plāns* : *plonas* ‘asla, padas, gremdymas’; *pūrs* : *pūras*; *saūja* : *sáuja*; *saūle* : *saulė*; *stiřna* : *stirna*; *stiřta* : *stirta*; *sāns* : *šonas*; *sūds* : *šūdas*; *tiľts* : *tiltas*; *tāss* : *tóšis*; *truōts* : žem. *truotas* ‘nugaląstas akmuo’; *vārna* : *vārna*; *vārpa* : *vārpa*; *vėjš* : *vėjas*; *vilna* : *vilna*; *vīrs* : *vyras*; *ziřnis* : *žirnis*; *zile* : *žylė* (plg. *zylė* 1); *zvīnas* (pl.), *zvīna* : *žvynia, žvyna*.

2.1.1. Iš 25 dviskiemenių daiktavardžių, turinčių lietuvių kalboje cirkumfleksą, penkiais atvejais reikia suponuoti metatoniją: *kaľva* : *kalvą* 4 (: *kėlti*, plg. *kálnas*); *lāps* : *lōpas* 2, 4 (: *lōpo, lōpyti*); *piėnes* : *piėnės* 2, 4 (: *piėnas*); *sėja* (: *sėt*)²⁹ : *sėjà* 4, 2 (: *sėti*); *snaūda* : *snaudą* 4 (: *snáušti*). Didelė tikimybė, kad dar dviejų lietuvių kalbos daiktavardžių cirkumfleksas yra metatoninės kilmės: *gaūsa* (: *gaūss*) : *gausą* 4 (: *gáusus, gausūs*); *riķle* (: *řit*) : *ryklė* 4 (: *rýti, rýti*). Antriniu cirkumfleksas laikytinas ir *māma* : *momą* 4 atveju, plg. lie. *mótė, mótina*. Vienas pavyzdys įgalina suponuoti metatoniją ir latvių kalboje: *laūks* (: adj. *lāuks* = lie. *laūkas*) : *laūkas*. Kitų 16 dviskiemenių lietuvių kalbos daiktavardžių cirkumfleksas greičiausiai laikytinas pirminiu: *daūba* : *daubą* 4 (: *dūbti, dūbo*); *gārds* : *gařdas* 4; *juōks* : *juōkas* 4; *jėga* : *jėgą* 4; *kaūpra* : *kauprą* 4, 2 (plg. *kaūpras* 4); *kūsis* : *kūšys* 4, *kūšis* 2; *laīks* : *laīkas* 4; *laūme* (plg. *laūma*) : *laūmė* 2, 4; *lāma* : *lomą* 4, plg. *lōmas* 2 (: *lėmia*); *maiņa* : *mainą* 4 (plg. *maīnas* 4); *niėks* : *niėkas* 2, 4; *spaľva* : *spalvą* 4; *svėres* : *svėrės* 4; *tārpa* : *tarpą* 4 (: *tařpti*); *treīnis* : *treinys* 4; *vaīds* : *vaīdas* 4, 2.

2.1.2. Keturi dviskiemeniai daiktavardžiai lietuvių kalboje yra 3 a. p.: *jėrs* : *jėras*; *sārms* : *šarmas*; *trāba* : *trobą*; *veľns* : *vėlnias*.

2.1.3. Likusių 26 dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimas lietuvių kalboje varijuoja (vienas variantų visada yra 1 a. p., kiti – visų kitų kirčiuočių): *bėrzs* : *bėržas* 3, 1; *biřzs* : *biržis* 1, 3 ‘beržynas’; *brālis* : *brólis* 1, *broľys* 3; *duřklis* : *durklis* 3, *dūrklis* 1; *iřkls* : *irklas* 1, 3; *kaľts* : *káltas* 1, 3; *kaľvis* : *kálvis* 1, *kalvys* 3; *kaūls* : *káulas* 1, 3; *klėts* : *klėtis* 1, 3; *kluōns* : *klúonas* 1, 3; *kuřmis* : *kūrmis* 1, *kurmys* 3; *kuōpa* : *kúopą* 1, 3; *laīma, laīme* : *laīmą* 1, 4, *laīmė* 1, 3; *sėkla* : *sėklą* 1, 3; *tėvs* : *tėvas* 3, 1; *veīds* : *vėidas* 3, 1; *zārds* : *žarđas* 1, 3; *iėva* : *ėvą* 4, 2, 1; *liėkna, liėkns* : *liėkną* 1,

²⁷ Lie. *bėris*, -ė cirkumfleksas aiškintinas metatonija (: *bėras*).

²⁸ Šis vienaskaitinis žodis, perkeltine reikšme daugiskaitiškai vartojamas, gali būti ir 3 a. p. (žr. LKŽ IX 914).

²⁹ La. *sėja* (: *sėt*) laikytinas metatoninės kilmės atveju.

4, *liēknas* 1, 2, 4; *lūsis* : *lūšis* f. m. 1, *lūšys* 4; *uōla* : *uōlā* 4, 1; *uōsts* : *uōstas* 1, 2; *vētra* : *vētra* 1, 4; *maūrs* : *māūras* 3, 4, pl. *māūrai* 1, 2; *rīkste* : *rýkštē* 1, 4, 3, pl. *rýkštēs* 1, 3; *siřmis* : *šiřmis* 2, *širmis* 1, *širmys* 4 (: *šiřmas* 4, *širmas* 3). Kai kurie iš šių žodžių gali manifestuoti pirmąją 1 a. p. Septynių daiktavardžių priegaidę varijuoja latvių kalboje: *ļurba*, *ļurba* : *liurba* 1 (plg. *liurbas* 4, *liurbis*, -ē 1, 2); *sēklis*, *sēklis* : *sēklis* 2 (plg. *sēklus* 2, 4); *ciļpa*, *ciļpa* (plg. *ciļps*) : *kilpa* 1; *kuōkles*, *kūokles* : *kañklēs* 2; *nuōma*, *nuōma* : *nūomā* 1, 4; *puřslas*, *puřslas* (pl.) : *puřslos* 2 (plg. *pūřslas* 2, 4, 1); *svaīnis*, *svaīnis* (plg. *svaīne*, *svaīne*) : *svāinis*, *svāinē* 1.

2.1.4. Triskiemenių daiktavardžių, turinčių latvių kalboje tęstinę priegaidę, rasta vienuolika. Iš jų tik vienas visiškai atitinka dėsni (*tūkstuotis* : *tūkstantis* 1). Keturių daiktavardžių kirčiavimas lietuvių kalboje varijuoja (vienas variantų yra 1 a. p.): *kāstuvis* : *kóštuvis* 1, *koštūvis* 2, *koštuvys* 3^a (: *kóšti*, *kóšti*); *maļtūve* : *maltuvē* 3^a, *maltūvē* 2, *máltuvē* 1 (: *málti*)³⁰; *mēnesis*, *mēness* : dial. *mēnesis* 1, *mēnesys* 3^a (plg. *mēnuo* 1, *mēnuō* 3^a); *vācietis* : *vóketis* 1, *vokietys* 3^a. Trys žodžiai lietuvių kalboje priklauso 3^a kirčiuotei (*kāsulis* : *kosulys*; *vāvere* : *voverē*; *viēsuls* : *viesulas*), trys — 3^b : *dzītars* : *giņtaras* (ir *gintāras* 2); *gluōdēna*, *gluōdēns* : *gluōdenas*, *gluodenā*; *laīdars* : *laīdaras*³¹.

2.2. Būdvardžiai. Kadangi lietuvių kalboje 1 a. p. būdvardžiai be galo reti, tai ir visiškai patikimų pavyzdžių, atitinkančių dėsni, galima sakyti, nėra; pasitaiko tik 1//3 bei 1//4 a. p. variantų (9 žodžiai), kurių bent dalis gali manifestuoti pirmąją 1 a. p.: *baļts* : *báltas* 3, 1; *bērs* : *bēras* 3, 1; *caūrs* : *kiāuras* 3, 1 (plg. *kiaurai* ir *kiāurai*); *gaūsus* : *gāsus* 4, 1; *juōds* : *júodas* 3, 1; *līdzs* : *lýgūs* 3, 1; *liēss* : *liesas* 3, 1; *sāts* : *sótūs* 4, 3, 1; *skaīdrs* : *skáidrūs* 4, 1. Didžiuma likusių būdvardžių yra 4 arba 3 a. p. (18), trijų kirtis varijuoja, o vienas latvių kalboje turi dvejetainę priegaidę: *ātrs* : *otrūs* 4; *blaūrs* : *bjaurūs* 4 (Daukšos kalboje 2//4 a. p.); *kraūps* : *kraupūs* 4 'nelygus, duobėtas; šiurkštus'; *lēts* : *lētas* 4; *liēls* : *liēlas* 4; *raīts* : *raītas* 4; *rāms* : *rōmas*, *romūs* 4³²; *raūds* : *raūdas* 4; *skaūds* : *skaudūs*, *skaūdas* 4; *smāils* : *smāilas*, *smailūs* 4; *stāvs* : *stovūs* 4; *veīkls* (ir *vēikls*)³³ : *veiklūs* 4; *vēss* : *vēsūs* 4; *ilgs* : *ilgas* 3; *pīlns* : *pīlnas* 3; *plīns* : *plýnas* 3; *sūrs* : *sūrūs*, *sūras* 3; *tīrs* : *týras* 3 (plg. subst. *týras* 1); *īpašs*, *īpats* : *ýpatūs* 4, 1, *ýpačias* 1, 3^a; *siřms* : *širmas* 3, *šiřmas* 4; *laībs* : *laības* 3, *laības* 4; *daīls* (ir *dāils*; plg. dar *dāiļš*, *daiļš*) : *daīlūs* 4, 2.

3.0. Latvių kalbos žodžiams su laužtine priegaide lietuvių kalboje turi atitikti trečiosios kirčiuotės vardažodžiai. Šiai dėsni daliai iš viso rasta 139 pavyzdžiai.

³⁰ Priesagos kirtis abiem atvejais yra antrinis, žr. Girdenis A. Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas. — *Baltistica*, 1972, I priedas, p. 71–72.

³¹ Lie. *laīdaras* nelaikomas tikru kalbos faktu, žr. Būga K. RR II 189.

³² Daukšos kalboje šis būdvardis buvo šakninio kirčiavimo, tačiau priegaidė nėra aiški, nors P. Skardžius teigia, „kad be didelio apsirikimo galima manyti ... buvus ... *rōmus*“ (DA 147).

³³ Kuris šių variantų pirminis, sunku pasakyti, kadangi pamatinis veiksmožodis irgi yra dvejetainis (*vēikt* ir *veikt*).

3.1. Iš 119 daiktavardžių 105 dviskiemeniai (be mažiausios abejonės dėsniui paklūsta 27 žodžiai): *âzis : ožys; darbs : dárbas; dięgs : dięgas*³⁴; *dzięsme* (plg. *dzięsma*) : *giesmė; galva : galvà; graūzs : gráužas*³⁴; *grūds : grūdas; çęlms : kėlmas; lėlis : lėlys; luōgs : lāngas; laūzs : lāužas; liētus : lietūs; lâcis : lokys; plaūki : plaukaĩ; raūgs : ráugas; sluōgs : slúogas*³⁴; *suōls : súolas; seŕde : šerdė* (plg. *šėrdis* 3, 1, 4); *siŕds : širdis; škiēdra : skiedrà; ūdrs : ūdras* (bet *ūdra* 1); *uōds : úodas; vėzis : vėžys; viēns : vienas; vāks : vókas* (bet *vóka* 1); *zuōds : žāndas; ziēds : žiedas*.

3.1.1. Lietuvių kalboje 19 dviskiemenių daiktavardžių kirčiuotė varijuoja. Dažnesni varijavimo tipai yra 1//3 a. p. ir 3//4 (2) a. p. (tam tikra šių žodžių dalis gali manifestuoti pirmąją 3 a. p.): *baŕle : báilė* 1, 3; *briēdis : bríedis* 1, *briedys* 3; *jūgs : jūngas* 3, 1; *kaŕns : kálnas* 3, 1; *kâts : kótas* 3, 1; *krēsls : krėslas* 3, 1; *mēsls : mėšlas* 3, 1; *pēda, pēds*³⁵ : *pėdà, pėdas* 3, 1; *rīts : rýtas* 3, 1; *sēks ; šėkas* 1, 3; *sprīdis : sprindis* 1, *sprindys* 3; *zaŕna : žárnà* 3, 1; *veŕsme : vérsmė* 3, 1³⁶; *veŕgs : vérgas* 3, 4; *załktis, załtis : žalktys* 3, *žalktis* 2, *žaltys* 3, 4; *ziŕgs : žiŕgas* 3, 4, 1; *vīza : výžà* 2, 4, 3, 1. Poros žodžių priegaidė varijuoja ir latvių kalboje: *raūda*, ppr. pl. *raūdas, raūdas : ráudà* 4, 3, 1; *ruōnis, ruōnis : rúonis* 1, *ruonys* 3.

3.1.2. Dėsniui prieštarauja 34 dviskiemeniai daiktavardžiai, kurie lietuvių kalboje yra pirmosios kirčiuotės: *alnis : álnis; baŕme : báimė; dzįsla : gýsla; juōsta : júosta; kaūss* (ir *kàuss*) : *káušas; kļaūda : kliáuda; krâsns : krósnis; lâva : lóva; lėpis* ‘naktinė kregždė’ : *lėpis* 1 ‘toks paukštis (lelys)’; *małka : málka; mułkis : mùlkis; niēdre : néndrė; pluōsts : plúostas* (plg. *plúoštas* 1); *puōds : púodas; sâpe : sópė; siēks-ta, siēksts : šiekšta, šiekštas; siēna : síena; siēts : síetas; slēpsna : slėpsna; sluōta : šlúota; smaŕds : smárdas; spuōsts : spástas*, ppr. pl. *spástai; sviēsts : sviestas*³⁷; *uōga : úoga; uōsis : úosis; uōsvis : úošvis*³⁸; *vīksna : vīnkšna; ziŕkles : žiŕklės*. Šeši analizuojamos grupės daiktavardžiai dar turi 4 ar 2 a. p. variantų, kurių dauguma, matyt, atsirado dėl metatonijos: *ciłts : kiltis* 1, 4 (: *kėlti*, la. *celt*); *glâba : glóbà* 1, 4; *kuōde : kándė* 1, 4 (: *kánda, -o, kásti*); *klaīda : kláidà* 4, 1; *plaīsa* (ir *plaīsa*) : *pláišà* 4, 1 (: *plýšo, plýšti*); *suōlis : šúōlis* 1, 2, *šuołys* 4.

3.1.3. Dėsniui neatitinka ir dar 25 dviskiemeniai daiktavardžiai, turintys lietuvių kalboje cirkumfleksą (4, 2 a. p.): *dēle : dėlė* 4; *dzełme* (ir *dzełme*) : *gelmė* 4; *griēze : griežė* 4 ‘griežlė’ (: *griežti, griežti*); *kraūklis* (ir *kraūklis*) : *krauklys* 4 ‘varnas, kranklys’; *plēve* (ir *plēve*): *plėvė* 4; *pūri : pūrai* 4, 2; *riēva* (ir *riēva*), *riēve : rievà, rievė* 4; *saŕma : šarmà* 4; *slēne : slėnė* 4 (plg. *slėnys* 4, *slėnis* 2); *stīga : stygà* 2, 4; *vāts : vo-*

³⁴ Lie. *gráužas* (: *gráužti*), *dięgas* (: *dýgti, dięgti*) ir *sluōgas* (: *slėgti*) cirkumfleksas aiškintinas metatonija.

³⁵ La. *pēdsaka* (ME III 207) įgalina suponuoti ir šakninio kirčiavimo variantą.

³⁶ Lie. *versmė* 4 cirkumfleksas aiškintinas metatonija (< **verd-smė* : *vérda, virti*).

³⁷ Perkeltine daugiskaitine reikšme šis žodis gali būti ir galūninio kirčiavimo (*sviestai*).

³⁸ Kuopine reikšme šis žodis turi galūninį kirtį: *uošviai* ‘uošvis su uošviene; uošvija’.

tis 4. Septynių šios grupės daiktavardžių cirkumfleksas laikytinas metatoniniu: *kâva* : *kovà* 4 (: *kóvè, káuti*); *klâsts* : *klõstas* 2, 4 (: *klósto, -è, klóstyti*); *pîne* : *pynẽ* 4 (: *pýnè, pinti*); *salna* : *šalnà* 4 (: *šalti*); *sâva* : *šovà* (: *šóvè, šáuti*); *vîte* : *vytẽ* 4 (: *výti*); *zâle* : *žolẽ* 4 (: *žèlè, žélti*)³⁹. Septyni daiktavardžiai dar turi ir 1 a. p. variantą: *caûne* : *kiáunẽ* 1, 4; *guôba, guõba* : *gúobà* 1, 2, 4; *kařkles* : *kářklès* 1, 2; *kûdra* : *kúdrà* 1, 4, 2; *nâtre, nâtra* : *notrẽ* 4, *nótrà* 4, 1; *âda* : *ódà* 1, 4; *smilga* : *smilgà* 1, 4.

3.1.4. Iš 11 triskiemenių daiktavardžių šeši gražiai atitinka dėsni: *âbels* : *obelis* 3^a; *âbuols, âbuolis* : *óbuolas, obuolỹs* 3^a; *kuôduols* : *kánduolas* 3^a; *uôzuols* : *qžuolas* 3^a; *vêdars* (ir *vêdars*), plg. *vêdęrs* : *vêdaras* 3^a; *vîtuls* : *výtulas* 3^a. Likusių daiktavardžių kirčiavimas lietuvių kalboje (du kartus ir latvių) varijuoja (vienas variantų, išskyrus lie. *êdesis, êdesỹs*), yra 3^a a. p.: *dâvana* (ir *dâvanà*) : *dóvanà* 3^a, 1; *êdess* : *êdesis* 1, *êdesỹs* 3^b; *liêtuve* : *lietuvẽ* 3^a, 3^b; *viřpulis, viřpulis, viřpulis* : *virpulỹs* 3^a, 3^b; *vîstīkls* : *výstýklas* 3^a, 1, 2.

3.2. Būdvardžiai. Iš dvidešimt trijų žodžių trylika atitinka dėsni, t. y. lietuvių kalboje turi 3 a. p.: *aûgsts* : *áukštas*; *dzīvs* : *gývas*; *ciēts* : *kietas*⁴⁰; *īss* : *ýsas*; *jaûns* : *jáunas*; *kařsts* : *kárštas*; *mīksts* : *minkštas*; *plāns* : *plónas*; *sařkans* : *sárkanas* 3^a; *skâbs* : *skóbas* 'rūgštus'; *saļts* : *šáltas*; *tiēvs* : *tévas*. Keturi būdvardžiai lietuvių kalboje manifestuoja 4 a. p.: *bailš* : *bailūs*; *muôdrs* : *mañdras, mandrūs*; *tāls* : *tolūs*; *vēls* : *vélūs*. Likusių šešių žodžių kirčiuotė lietuvių kalboje (vieną kartą – ir latvių) varijuoja: *drēgns* : *drėgnas* 3, 1, *drēgnas* 4; *gařds* : *gardūs* 3, 4; *salds* : *saldūs* 3, 4; *škīsts* (ir *škīsts*) : *skýstas* 3, *skỹstas* 4; *jaûks* : *jáukūs* 4, 1; *sīksts* : *šýkštūs* 4, 1.

4.1. Vietoje išvadų. Iš čia aptartų faktų aiškiai matyti, kad Endzelyno dėsni geriausiai veikia grupėje vardažodžių, turinčių latvių kalboje krintančiąją priegaidę, o lietuvių – cirkumfleksą (2 arba 4 a. p.), taigi tuo atveju, kai latvių kalbos duomenys nerodo, kuris žodis buvo šakninio, kuris – galūninio kirčiavimo. Toli gražu ne visada lengva pirmąją kirčiuotę nustatyti iš lietuvių kalbos faktų, kadangi, remiantis preliminariniais tyrinėjimais, produktyviausias akcentinio varijavimo tipas lietuvių kalbos tarmėse yra 2 // 4 a. p. variantai⁴¹. Vis dėlto gerai ištyrus tų variantų paplitimą, kai kurių darinių akcentuaciją, kuri remiasi pamatinių žodžių kirčiavimu, pasitelkus kirčiuotus senuosius raštus⁴², pirmąją rytų baltų akcentinę paradigmą daugeliu atvejų įmanoma nustatyti. Čia nemaža yra nuveikęs V. Ilič-Svityčius⁴³.

³⁹ Ko gero, realesnis *žolẽ* apofoninis santykis su *žālias*.

⁴⁰ Daukšos raštų kalboje P. Skardžius suponuoja 1 a. p. (DA 141), bet, kaip rodo gen. sg. f. *kietos* DP 312₂₀ ir *kietós* DP 476₃₇, šis būdvardis galėjo būti ir 3 a. p. (plg. dar vedinį *kietúmo* DP 293₂₈, 477₄₃).

⁴¹ Žr. Stundžia B. Min. veik., p. 88, 90.

⁴² Beje, kaip rodo P. Skardžiaus tyrinėjimai, beveik visi Daukšos raštuose pasitaikantys kirčiavimo atvejai žinomi ir tarmėse.

⁴³ Žr. Илич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. — М., 1963, с. 17–65.

4.2. Komplikuotesnė situacija kitose dviejose grupėse žodžių su latvių tęstine ir ypač laužtine priegaide, kur tik maždaug pusė faktų latvių kalbos tęstinės priegaidės atveju ir apie trečdalis laužtinės atveju gražiai atitinka dėsnį (čia priskaičiuoti ir akivaizdūs pavyzdžiai su metatoninės kilmės cirkumfleksu vienoje iš kalbų, dažniau – lietuvių). Kiti žodžiai arba aiškiai prieštarauja dėsniai, arba jų kirčiuotė (ypač lietuvių kalbos tarmėse) itin linkusi varijuoti. Tad nekvestionuojant paties dėsnio, konstatuotina, jog akūtinės šaknies vardažodžių akcentuacija yra smarkiai kitusi, ir norint patikimai rekonstruoti senovinę jos būklę, būtina nustatyti atskirų žodžių pirmąją akcentinę paradigmą tiek lietuvių, tiek latvių kalboje (baltistikoje įprastas rėmimasis latvių kalba, kaip daugeliu atvejų rodančia didesnę senovę, laikytinas metodiškai neteisingu). Tik rekonstravus aptariamų vardažodžių pirmąją kirčiuotę, bus galima argumentuotai svarstyti, kokia kryptimi kito šios grupės žodžių akcentuacija. O kol kas tenkinamasi spėliojimais, pavyzdžiui, teigiama, kad įprastesnis kilnojamos paradigmos virtimas pastoviaja, nors pripažįstama esant ir atvirkštinį procesą⁴⁴.

4.3. Būdų rekonstruoti pirmąją vardažodžių kirčiavimą lietuvių kalboje esama ne vieno. Pirmiausia būtų galima paminėti dar K. Būgos pradėtą tyrimą darinių akcentuacijos, daug pasakančios apie pamatinių žodžių kirčiavimą. Vardažodžių su akūtinė šaknimi pirmąją akcentuaciją galima nustatyti ir remiantis metatonijos specifika kai kuriose rytų aukštaičių šnektose: cirkumfleksinę metatoniją čia patiria tik tie dariniai, kurių pamatiniai žodžiai yra trečiosios kirčiuotės⁴⁵. Neišleistini iš akių ir akcentinių paradigmų skirtumai, susiję plačiaja prasme su semantika. Antai indoeuropeistikoje įprasta manyti, kad ō-kamieniai bevardės giminės daiktavardžiai, turį baritoninį vienaskaitos kirtį, daugiskaitoje buvo kirčiuojami oksitoniškai, ir atvirkščiai, vienaskaitos oksitonezė buvusi priešinama daugiskaitos baritonezei⁴⁶. Kadangi daugiskaita (fleksinė kategorija) yra derivacinės kolektyvo kategorijos gramatikalizacijos rezultatas⁴⁷, tai ši, be abejonės, reliktinė priešprieša (bevardės giminės daugiskaitai itin būdinga kuopinė reikšmė!) vestina iš ankstesnės derivacinės (t. y. semantinės) opozicijos *nomen individuale* : *nomen collectivum*, manifestuojamos, be kita ko, ir akcentuacija. Derivacinės kolektyvo kategorijos gramatikalizacijos tarpiniu etapu galima laikyti lietuvių kalboje suponuojamą paprastosios ir kuopinės

⁴⁴ Žr. Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – V., 1968, p. 47–49; plg. Skardžius P. Min. veik., p. 36–42.

⁴⁵ Žr. Stundžia B. Dėl cirkumfleksinės metatonijos išvestiniuose lietuvių kalbos daiktavardžiuose. – Baltistica, 1981, t. 17(1), p. 60.

⁴⁶ Žr. Hirt H. Indogermanische Grammatik. Bd. 5: Der Akzent. – Heidelberg, 1929, S. 243–246.

⁴⁷ Žr. Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. – Heidelberg, 1964, p. 5 et passim.

daugiskaitos priešpriešą, dar ir dabar aptinkamą kai kuriose specializuotose onomastikos mikrosistemose⁴⁸.

Remiantis aptartąja priešprieša, galima paaiškinti kai kuriuos latvių ir lietuvių kalbų giminiškų žodžių kirčio neatitikimus, t. y. tokius atvejus, kai latvių kalba turi laužtinę priegaidę, o lietuvių kalbos žodis – 1 a. p., arba atvirkščiai. Juk *nomen individuale* : *nomen collectivum* opozicijai nykstant, vienoje rytų baltų tarmėse galėjo būti apibendrintas vieno opozicijos nario, kitose – kito opozicijos nario kirčiavimas. Šitai tinka ne tik *ō*-kamieniams, bet ir kitiems daiktavardžiams, nes, kaip rodo lietuvių kalbos faktų analizė, kolektyvui resp. kuopinei daugiskaitai būdinga ne vien akcentinių paradigmų, bet ir linksniavimo tipų neutralizacija. Be to, reikia turėti galvoje, kad lietuvių kalbos tarmės dar yra išlaikiusios minimos opozicijos relikto ne tik onomastikos, bet ir apeliatyvų sistemoje⁴⁹. Su tais reliktais ne vienu atveju gali būti susiję ir pasitaikantys akcentinių paradigmų svyravimai.

4.4. Tiriant senųjų raštų ir tarmių (tiksliau – tarminių tekstų) kirčiavimą, negalima išleisti iš akių to fakto, kad kartais žodžių akcentinės paradigmos yra transformuojamos priklausomai nuo teksto prozodijos dėsningumų. Matyt, ne spaudos klaidomis, kaip įprasta, reiktų laikyti daugelį M. Daukšos, K. Donelaičio ir kitų autorių kirčiavimo įvairenybių.

Visiems čia iškeltiems dalykams reikia specialių studijų. Čia tik norėta pabrėžti, kad būtina išsamiai ištirti lietuvių bei latvių tarmių kirčiavimo sistemas.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАКОНА ЭНДЗЕЛИНА: СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ И ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ

Резюме

На основании статистического анализа полных соответствий имен существительных и прилагательных латышского и литовского языков делается вывод, что закон Я. Эндзелина лучше всего действует в группе слов с латышской нисходящей слоговой интонацией, соответствующей в подавляющем большинстве случаев восходящей интонации литовского языка.

Наиболее сложной представляется ситуация в остальных двух группах слов. Здесь примерно половина фактов в случае длительной и треть в случае прерывистой интонации латышского языка подчиняется закону без малейшего сомнения, тогда как остальные слова или противоречат закону, или являются вариантными и поэтому требующими установления первичной акцентной парадигмы отдельно для обоих языков, а не исходя из фактов латышского языка, как это обычно делается.

Не ставя под сомнение справедливость самого закона, автор статьи высказывает предположение, что в акцентуации имен с акутовым корнем происходили значительные изменения, и предлагает возможные способы установления первичной акцентной парадигмы имен литовского языка.

⁴⁸ Plačiau žr. Stundžia B. Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. – Kn.: Lietuvių onomastikos tyrinėjimai (= LKK, t. 21). V., 1981, p. 191 t.

⁴⁹ Ten pat, p. 192 t.